

Вольга А. Ляшчынская

Гомель

СІМВОЛІКА ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ З КАМПАНЕНТАМ ХАТА

Выпрацаваны ў культуры каштоўнасны змест, які кадзіруецца ў фразеалагічных адзінках (ФА) рознымі спосабамі, складае цэласную фразеалагічную карціну свету, у якой раскрываецца светапогляд народа, яго маральна-этычныя ўстаноўкі і правілы арганізацыі жыцця. Лінгвакультуралагічны аналіз ФА ставіць мэтай даць лінгвакультуралагічную інтэрпрэтацыю ФА праз вызначаны кампанент у тэматычным кодзе культуры як ключавым звяне лінгвакультуралагічнага аналізу.

З ліку розных кодаў культуры наша ўвага скіравана да архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусаў, выразнікамі якога выступаюць словы-найменні розных збудаванняў, іх частак. Актуальнасць даследавання архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусаў як асновы даследавання сімвальнасці ў семантыцы ФА і іх адметнай ролі абумоўлена, па-першае, значнай колькасцю ФА, выдзеленых метадам суцэльнай выбаркі з крыніц фразеалогіі беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы – усяго больш за 200 ФА. Па-другое, архітэктурна-будаўнічы код культуры з'яўляецца адным са складнікаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў, паэтапнае рэканструяванне якой дазволіць выявіць выпрацаваны ў культуры каштоўнасны змест, які кадзіруецца ў ФА, раскрыць светапогляд нашага народа, яго маральна-этычныя правілы арганізацыі жыцця. Немалаважным з'яўляецца і тое, што архітэктурна-будаўнічы код як культурная прастора для інтэрпрэтацыі ФА не быў аб'ектам вывучэння, акрамя наяўнасці двух артыкулаў, прысвечаных лінгвакультуралагічнаму аналізу ФА з кампанентам

дзверы ў беларускай мове¹ і з кампанентам *сцяна /стенка* ў беларускай і рускай мовах².

Сярод ФА архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусаў, кампанентамі якіх з'яўляюцца найменні збудаванняў – *аптэка, вежа, вятрак, дом, замак, званіца, кантора, канцылярыя, лавачка /крамка, манастыр, млын, палац, стайня /канюшня, хата, хлеў* і адбор якіх, як можна меркаваць, абумоўлены выкананнем гэтымі словамі функцыі наймення пэўных сімвалаў культуры, найбольшай частотнасцю вызначаюцца ФА з кампанентам *хата*. А яшчэ да іх далучаны ФА з кампанентам *дом*, паколькі гэтыя дзве мнагасзначныя адзінкі беларускай мовы ўступаюць у сваім свабодным выкарыстанні ў сінанімічныя адносіны, параўн.: лексема *хата* – 1) 'жылая сялянская пабудова, зрубленая з бярвення'; 2) 'унутраная частка такой жыллёвай пабудовы; жылое памяшканне'; 3) 'асобны сялянскі двор, гаспадарка; асобная сям'я'³, а лексема *дом* – 1) 'будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў' // *перан.* 'пра ўсё, што можа служыць прытулкам, сховішчам для каго-, чаго-н.'; 2) 'чыё-н. жылое памяшканне разам з гаспадаркай' // 'сям'я; людзі, якія жывуць у адным памяшканні' // *перан.* 'родныя мясціны, родны край'; 3) *каго-чаго* або *які* 'як назва дзяржаўнай, грамадскай, культурнай установы, а таксама памяшкання, дзе яна знаходзіцца'⁴.

¹ В. А. Ляшчынская, *Дзверы – сімвальны кампанент фразеалагізмаў архітэктурна-дамаўладкавальнага кода культуры*, [у:] В. А. Ляшчынская, *Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць: зб. навук. артыкулаў: у 2 ч., Ч. 1*, рэдкал.: А. М. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Гомель 2015, с. 194-202.

² В. А. Ляшчынская, *Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам сцяна ў беларускай і рускай мовах*, [у:] В. А. Ляшчынская, *Региональные аспекты современных историко-правовых, филолого-культурологических, психолого-педагогических, естественнонаучных и экономических исследований: сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 85-летию Брянского гос. ун-та им. И. Г. Петровского и 20-летию филиала ун-та в г. Новозыбкове*; г. Новозыбков, Брянской обл., 15-16 октября 2015, Ч. 1, с. 185-194.

³ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т.* Т. 5. Кн. 2: У-Я, [Рэд. тома М. Р. Суднік], Мінск: Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1984, с. 182.

⁴ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-і т., Т. 2, Г-К* [рэд. тома А. Я. Баханькоў], Мінск, Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978, с. 189.

Выбар лексем *хата*, *дом* у якасці кампанентаў ФА невыпадковы і, несумненна, заканамерны, паколькі хата для беларусаў, увогуле жытло – «сімвал найвялікшай каштоўнасці: «Свая хатка як родная матка»⁵. Дом, паводле А.К. Байбурына, даследчыка сімвалічных аспектаў жылля на матэрыяле абрадаў, вераванняў, фальклорных і міфалагічных тэкстаў усходніх славян, – «гэта не толькі матэрыяльны аб’ект. У традыцыйным грамадстве жыллё – адзін з ключавых сімвалаў культуры»⁶. Сімволіка была асновай усяго, што датычыць хаты: выбару месца і будаўніцтва хаты, вызначэння чатырох вуглоў, верху і нізу, дыяганалі кут – печ, дзе кут сімвалізуе святло, божа свет, а печ – цемру, межаў дома, якімі выступаюць сцены, парог, дах і інш. Усё гэта тлумачыць выкарыстанне лексем як частотных кампанентаў ФА, асабліва кампанента *хата* ў беларускай фразеалогіі.

У падмацаванне выбару лексемы *хата*, думаецца, цікавымі будуць звесткі аб ужыванні яе ў мове беларусаў не такіх ужо і далёкіх часоў: у складзеным канкардансе беларускай мовы XIX ст. лексема *хата* ўвайшла ў лік дзесяці найбольш ужывальных знамянальных слоў у мове мастацкай літаратуры – 464 словаўжыванні ў 34 словаформах⁷. Яшчэ адно сведчанне частотнасці ўжывання лексемы *хата* ілюструе фіксацыя яе ў мове класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы, колькасныя дадзеныя аб чым змешчаны ў “Слоўніку мовы твораў Янкі Купалы”: 563⁸ і 91⁹, а ўсяго 654 словаўжыванні слова *хата*.

⁵ Валодзіна Т., *Дом*, [у:] Т. Валодзіна, *Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік*, склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько, Мінск, Беларусь 2011, с. 155.

⁶ Байбурын А. К., *Жилище в обрядах и представлениях славян*, [у:] А. К. Байбурын, Л. Наука, 1983, с. 3.

⁷ Сянкевіч Н. М., *Укладанне кароткага слоўніка на базе канкарданса беларускай мовы XIX ст.*, [у:] Н. М. Сянкевіч, *Беларуская лінгвістыка*, Мінск, Бел. навука, 2014, Вып. 73, с. 147.

⁸ *Слоўнік мовы Янкі Купалы*, У 8 т., Т. 5: С-Я, Склад. У. В. Анічэнка і інш.; рэдкал. В. А. Ляшчынская (гал. рэд) [і інш.], Мінск, Бел. навука, 2002, с. 241.

⁹ *Слоўнік мовы Янкі Купалы*, У 8 т., Т. 8. Кн. 2: С-Я (дадатак), Склад. У. В. Анічэнка і інш.; рэдкал. У. А. Бобрык (адказны рэд.) [і інш.]; Мін-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2012, с. 289.

Цяпер прыйдзем да аналізу ФА з кампанентам *хата /дом*, якіх налічваецца больш за два дзясяткі адзінак у літаратурнай і дыялектнай мове беларусаў і якія суадносяцца не толькі з архітэктурна-будаўнічым, але і найперш з прасторавым кодам культуры і выяўляюць глыбінныя сувязі з архетыпічным супрацьпастаўленнем «свой» – «чужы», дзе хата – гэта «свая» прастора, а за яе межамі – «чужая». Выкарыстанне кампанента *хата /дом* ва ўтварэнні ФА беларускай мовы выяўляе, як галоўныя лексічныя абазначэнні жылля чалавека апелююць да метафары «абмежаванай прасторы» і як ідэя абмежаванай прасторы ў ФА апасрэдавана чалавекам, чыя прысутнасць ці дзеянне ў межах вызначанай абмежаванай прасторы вядзе да домыслаў прасторавых адносін.

Так, вобразы некалькіх ФА з кампанентам *хата* вызначаюць абмежаваную, але сваю прастору, да якой ці ў якую скіравана дзеянне – «у». Гэта прастора-хата ў ФА *кідаць агонь у хату* 'выклікаць сварку, спрабаваць пасварыць' [Л.-1, с. 572], *падкінуць /укінуць агню ў хату* 'выклікаць сварку, пасварыць каго- з кім-н' [Л.-2, с. 137] і *ўкінуць ката ў хату* 'выклікаць сварку, пасварыць каго-н. (часцей мужа з жонкай)' [Л.-2, с. 562], дзе хата асацыятыўна звязваецца з сям'ёй, сямейнікамі, людзьмі, паміж якімі ўзнікае непаразуменне, супярэчнасці, разлад, спрэчка і пад., паколькі на іх з-за межаў прасторы хаты-сям'і, хаты-калектыву скіравана негатыўнае дзеянне чалавека чужога, нядобрага. Тут кампанент *кідаць*, як і *падкінуць*, *укінуць* у астатніх ФА, суадносіцца з дзейнасным кодам культуры, у якім ён звязваецца з агрэсіўным дзеяннем у адносінах да каго-небудзь, параўн. *кідаць каменем /камень, кідаць пальчатку*.

Сімвалам негатыўнага ўздзеяння ў ФА *кідаць агонь у хату* ці *падкінуць /укінуць агню ў хату* выступае агонь як найменне адной са стыхій прыроды, што нясе пагрозу чалавеку і функцыянуе ў прыродна-стыхійным кодзе культуры ў ролі знака «мовы» культуры. А ў ФА *ўкінуць ката ў хату* – гэта кот, які, паводле старажытных павер'яў, сімвалізуе зло ці з якім асацыіруюцца цёмныя, злыя сілы, паколькі ў ката, кошку маглі абарочвацца «злыя духі», ведзьмары, параўн. ФА *чорны кот прабег* ці *чорная кошка прабегла* 'сапсаваліся адносіны паміж кім-н., хто-н. пасварыўся з кім-н.; якая кошка прабегла' што было прычынай спрэчкі, сваркі паміж кім-н., чаму сапсаваліся адносіны паміж кім-н.'

У выніку названыя ФА выяўляюць стэрэатыпнае ўяўленне аб спосабе разладжвання добрых адносін паміж сямейнікамі, асабліва паміж мужам і жонкай, альбо паміж членамі пэўнага калектыву.

А вось дыялектная прыслоўная ФА *ў хату* ‘на агульны дабрабыт сям’і, у гаспадарку’ пры агульнасці з папярэднімі ФА накірунку чаго-небудзь – «у» адрозніваецца поўнай супрацьлегласцю выніку дзеяння і яго ацэнкі. Тут прасторавая метафара, створаная прыназоўнікам *у*, утрымлівае кампанент *хата*, які выконвае ролю сімвала родных, блізкіх, сямейнікаў ці гаспадаркі, дабрабыту сям’і якім трэба спрыяць, параўн. *Сынэ добро зарабляюць, грошы ў хату, мне аддаюць*. [М.-К.-1972, с. 154].

І наадварот, у вобразах яшчэ дзвюх ФА з кампанентам *хата* напрамак дзеяння скіраваны ў адваротны бок – «з». Гэта дзеяслоўная ФА *выносіць смецце з хаты* ‘выдаваць тое, чаго не павінны ведаць іншыя, няславіць каго-, што-н. (сям’ю, калектыў, вузкае кола асоб і пад.)’ [Л.-1, с. 249], ці дыялектны варыянт *вынасіць смяццё /мусар з хаты* ‘расказваць пра тое, пра што не варта было’ [Ю.-1972, с. 115], і ўтвораная на аснове першай назоўнікавая ФА *вынас смецця з хаты* ‘выдаванне таго, што не павінны ведаць іншыя, што няславіць каго-, што-н. (сям’ю, калектыў, вузкае кола асоб і пад.)’ [Л.-1, с. 248]. Сваім вытокаам узнікнення ФА абавязаны «павер’ю аб тым, што па вынесеным з хаты смецці можна сурочыць гаспадару хаты ці членаў яго сям’і, родзічаў»¹⁰. У сувязі з гэтым, паводле зместу ФА, маецца на ўвазе, што не трэба даводзіць да ведама іншых, «чужых», людзей свае сямейныя ці калектыўныя непрыемнасці, штосьці негатыўнае, паколькі гэта можа быць выкарыстана зласліўцамі на шкоду сям’і, калектыву і пад. І таму становіцца відавочным, што ў ФА кампанент *смецце* выкарыстаны ўжо як вядомая ў дафразеалагічны перыяд лексема-абазначэнне сімвала таго, чым можна скампраментаваць, абняславіць каго-небудзь, параўн. ФА *абліваць гразю /брудам /памыямі; выліваць бруд /памыі на галаву*. Дзеяслоўная і назоўнікавая ФА захоўваюць архетыпічнае супрацьпастаўленне «свой» – «чужы» на аснове апазіцыі «свая» – «чужая»

¹⁰ Большой фразеологический словарь русского языка, Отв. ред. В. Н. Телия, 4-е изд. М., АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009, с. 148.

прастора, дзе *хата* сімвалізуе «сваю» прастору, сваё кола людзей, сямейнікаў, родзічаў з іх сакрэтамі, праблемамі, непрыемнасцямі і пад., а за межамі хаты – «чужыя», якія могуць нанесці шкоду, быць варожымі, калі даведаюцца пра гэтыя сакрэты, праблемы, непрыемнасці і пад. Фразеалагізмы адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне пра абнародаванне таго непрыемнага, што вядома сваім, але што не трэба ведаць чужым.

А вось вобразы яшчэ дзвюх ФА з кампанентам *хата* звязаны з домысламі праз уяўленне аб хаце-прасторы як вялікай плошчы для выражэння паняцця многа. У прыватнасці, вобраз ФА *хоць сцены ў хаце абклеівай /клей* 'вельмі многа, у вялікай колькасці' [Л.-1, с. 43] створаны метафарай, якая прыпадабняе абклеіванне сцен хаты шпалерамі, што сімвалізуюць вялікую плошчу сцен і шпалер для іх пакрыцця, абстрактнаму паняццю мноства, многа. Праўда, вобраз ФА выклікае асацыятыўную сувязь шпалер як сродку абклеівання сцен з вялікай колькасцю грошай як папяровых знакаў. Менавіта таму ФА *хоць сцены ў хаце абклеівай /клей* выдзяляецца з ліку вялікай колькасці фразеалагізмаў з агульным значэннем 'многа', а ў пэўнай ступені і тлумачыць колькасную прадстаўленасць гэтага сінанімічнага рада. ФА *хоць сцены ў хаце абклеівай /клей* набыла і выконвае ролю сімвала, г.зн. меры, вялікай колькасці, як правіла, грашэй.

Другая ФА звязана не столькі з паняццем мноства, многа, колькі з паняццем 'усё', і з'яўляецца вербальным сродкам выражэння такіх абстрактных паняццяў, як адкрытасць, шчырасць у адносінах да людзей, выступае адным з моўных знакаў гасціннасці і адкрытасці беларусаў. Гэта выклічнікавая ФА *чым хата багата*, якая служыць моўным сродкам ветлівага запрашэння паесці, перакусіць, шчыра падзяліцца з кім-н тым, што ёсць у гаспадара [Л.-2, с. 601]. Тут маецца на ўвазе, што гаспадар дзеліцца з госцем усім, што ёсць у хаце: гэта могуць быць спецыяльна прыгатаваныя стравы ці сабраныя для пачастунку на скорую руку. Выкарыстанне кампанента *хата* абумоўлена асацыяцыйнай сувяззю з людзьмі, што жывуць у хаце, з яе гаспадарамі, і, несумненна, ФА ўтворана на аснове прыёму рыфмавання кампанентаў *хата* – *багата* як аднаму з паказчыкаў гэтых сціслых, вобразных і лёгка запамінальных выказаў, што фіксуюць, захоўваюць і трансліруюць выпрацаваныя ўстаноўкі, правілы, нормы жыцця народа, параўн. *то бокам то*

скокам; з бухты-барахты; воленс-ноленс; з плеч ды ў печ; кароткі завароткі; першы-лепшы і інш.

Паняцце прасторы як тэрыторыі каля хаты абыгрываецца і прадстаўлена ў вобразах ФА таксама ў двух напрамках. Першы даецца ў напрамку да яе – «*пад*», што прадстаўлена ў ФА *падводзіць пад дурнога хату* ‘ставіць каго-н. у цяжкае, няёмкае становішча’ [Л.-2, с. 134], параўн. аднаструктурную ФА *падводзіць пад манастыр* ‘хітрасцю, падманам ставіць каго-н. у цяжкае, непрыемнае становішча’. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара. Тут маецца адразу два паказчыкі “ашуканства” ці “падману”. Гэта хата, якая выступае сімвалам свайго, роднага, блізкага, з пункту гледжання створанага вобраза выяўляе тую тэрыторыю, тое месца, дзе штосьці не так, не адпавядае норме, на што ўказвае і служыць асновай такога ўспрымання азначэнне-кампанент *дурнога*, які поўнасьцю не траціць сваё значэнне – ‘варты асуджэння; дрэнны, непрыемны’¹¹ і які сігналізуе на негатывы, надае адмоўную канатацыю ўсёй адзінцы.

Другім паказчыкам падману служыць дзеяслоўны кампанент *падводзіць*, які суадносіцца з дзейнасным кодам культуры, паколькі дзеянне аднаго чалавека выконваецца ў адносінах да другога. І менавіта гэты кампанент ўспрымаецца дваяка ўжо толькі паводле сваёй семантыкі: ‘ведучы, набліжаць’ да хаты і ‘сваімі дзеяннямі наносіць шкоду каму-н.; ашукваць каго-н.’. А ў спалучэнні з кампанентамі *пад дурнога хату* выяўляе нанясенне шкоды таму, ашукванне чаканняў другога чалавека (параўн. *Валодзька каго хачаш, нават бацьку роднага, здольны падвесці пад дурнога хату*. Р. Семашкевіч), паколькі такія дзеянні аднаго да другога не адпавядаюць нормам міжасобасных адносін і падпадаюць пад асуджэнне. ФА ўтрымлівае прасторава-дзейнасную метафару, у якой дзеянне, што мае на мэце ашукаць, паставіць каго-небудзь у няёмкае становішча, прыпадабняецца набліжэнню да хаты дурнога. ФА адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне аб дзеянні аднаго чалавека, якое скіравана на падман, ашуканства і хітрасць, у адносінах да другога.

¹¹ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-і т., Т. 2: Г-К* [рэд. тома А. Я. Баханькоў], Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978, с. 210.

Другі напрамак дзеяння скіраваны ў адваротны бок – «ад»: ФА *адбівацца ад дому* 'рэдка бываць дома, не цікавіцца дамашнімі справамі' [Л.-1, с. 55], дзе дом асацыіруецца з сям'ёй, родзічамі, усім тым, чым яны жывуць. ФА ўтрымлівае дзейнасна-прасторавую метафару, у якой дзеянне, накіраванае на тое, каб парваць сувязі, не наведваць сваіх, родных, прыпадабняецца аддаленню, аддзяленню ад «свайго» месца, дома, сваёй прасторы ў чужы бок. І зразумела, такія паводзіны чалавека падлягаюць адмоўнай ацэнцы, ва ўсякім выпадку выклікаюць неадабрэнне. ФА выяўляе стэрэатыпнае ўяўленне аб адмаўленні, адступленні ад свайго, роднага, сваіх родзічаў, іх жыцця і пад.

Не ўхваляецца і беганне чалавека (часцей жанчын) па чужых хатах як спосабу правядзення часу, каб пазбегнуць работы, пра што даводзіцца ў дыялектнай ФА *на дзісятую хату* (ісці, сходзіць і інш.) 'далёка адыходзіць ад дому, у любую хату, размешчаную далёка ад сваёй' [М.-К., с. 154]. Тут ФА праз кампанент *дзісятую* суадносіцца з колькасным кодам, а ў спалучэнні з прыназоўнікам *на* і *хату* – з прасторавым. У прасторавым вымярэнні метафары, якая створана прыназоўнікам *на*, кампанент *хата* выконвае ролю сімвала месцапражывання людзей, але іншых, не сваіх, да якіх хтосьці збягае, напрыклад: *Твая матка як устане, дак адразачку на вуліцу. Людзі дома, печы паляць, а яна забяжыць на дзісятую хату і ўсё пра нешта гаворыць*.

Акрамя прадстаўлення ў ФА вобразнай прасторы хаты ці тэрыторыі каля яе па гарызанталі, як ва ўсіх папярэдніх ФА, зафіксавана дыялектная ФА *іціць паверх хаты* 'несціхана, нястрымна свавольць' [Ю.-1974, с. 23], у якой прадстаўлены вобраз сведчыць аб выканання дзеяння, суадносным з вертыкаллю хаты. Тут маецца на ўвазе, што хтосьці выяўляе такія дзеянні-свавольсты, якія, паводле іх ацэнкі, пераўзыходзяць вышыню хаты, выступаюць *паверх* яе, што і выклікае іх непрыманне і асуджэнне, напрыклад: *Не, кумычка, у мяне б так ні руспусьціліся, я б ім ні пазволіла іціць паверх хаты*. [Ю.-1974, с. 23]. Хата, атаясамліваючыся і выступаючы ў ролі мадэлі свету, служыць для яго адлюстравання і асэнсавання, у прыватнасці, у вобразе ФА верх хаты – гэта мяжа, а таму дзеянні, што паверх хаты, – гэта парушэнне мяжы дазволенага. У аснове вобраза ФА ляжыць дзейнасна-прасторавая метафара, якая пры-

падабняе парушэнне дысцыпліны, нормаў паводзін перамяшчэнню, руху чалавека ўверх і нават вышэй хаты, ці «паверх» яе.

Хата, дом – гэта аснова жыцця чалавека, тая абмежаваная прастора, якая лічыцца сваёй і ў якой чалавек адчувае сябе добра, што і паслужыла фразеалагізацыі параўнання *як дома* для абазначэння стану чалавека – ‘свабодна, проста, без сарамлівасці (*адчуваць сябе, быць і пад.*)’ [Л.-1, с. 386]. ФА *як дома* выконвае ролю эталона, той меры, утульнасці, бяспекі і свабоды адчування сябе.

Праз вобраз дома як паняцця сваёй прасторы, дзе чалавек адчувае сябе добра, ці дома з яго станоўчай ацэнкай, а яшчэ і ў спалучэнні з дадатным успрыманням замужняга становішча жанчыны ў ФА *і дома і замужам* ‘што-н. вельмі выгадна, зручна для каго-н.’ перададзена ўяўленне пра ўсё добрае, выгаднае. Асаблівую ролю тут адыгрывае структура ФА, паўтор прыназоўніка *і*, які падкрэслівае зручнасць быць і дома (у роднай хаце, у сваёй роднай мясцовасці) і замужам (быць за мужам, мець сваю сям’ю). Бо звычайна пасля замужжа дзяўчыне прыходзіцца пераязджаць на радзіму мужа, у яго дом, хату. Найменні становішча жанчыны – *дома і замужам* нясуць функцыянальна значныя для культуры беларусаў сэнсы, паводле якіх ацэньваецца становішча ў грамадства, перадаюцца ўяўленні і ўстаноўкі народа аб добрым жыцці. Вобраз ФА выступае ў якасці эталона выгоднасці, зручнасці.

А калі наадварот, як сведчыць ФА *ні дома ні замужам* ‘у няпэўным становішчы. Часцей пра жанчыну’, калі гэтыя паняцці – дом і замужжа сцertyя, няпэўныя, што дасягаецца паўторам адмоўнай часціцы-кампанента *ні – ні*, то ФА выконвае ролю эталона няпэўнасці становішча чалавека ў грамадстве, асабліва жанчыны.

Яшчэ дзве ФА – мая (твая, яго, яе, наша, ваша, іх, іхняя) *хата з краю* ‘каго-н. зусім не датычыцца; што-н. не мае ніякіх адносін да каго-н.’ (Л.-2, с. 601) і *не туды хата* ‘дарэмна; не тое, на што хто-н. разлічваў. Пра неапраўданыя надзеі, разлікі, меркаванні’ (Л.-2, с. 601) звязаны з архітэктурна-дамабудаўнічым праз кампанент *хата* і прасторавым кодамі культуры праз кампаненты-ўказальнікі яе «размяшчэння» – *з краю і не туды*, якія становяцца вызначальнымі ў ацэнцы паняцця прасторы хаты і домysлаў пра адасобленасць чалавека, аддзяленне ад усіх клопатаў, спраў, якія адбываюцца вакол, ці неапраўдання чагосьці чаканага.

Значная ўвага беларусаў скіравана да наяўнасці і характарыстыкі пастаяннага месца жыцця чалавека. Так, з эмацыянальным выражэннем негатыўнай ацэнкі гаворыцца аб адсутнасці наогул чаго-небудзь уласнага з дапамогай ФА *была ў сабакі хата* як выразу для адмоўнага адказу на папярэдняе пытанне ці сцвярджэнне аб наяўнасці, існаванні каго-, чаго-н. – няма і не было каго-, чаго-н. [Л.-2, с. 600]. ФА сведчыць найперш аб важнасці і вялікім значэнні для беларусаў наяўнасці сваёй хаты, свайго жылля. А скрытае параўнанне з сабакам, які не мае ўласнага жылля, для адмоўнага адказу на пытанне аб наяўнасці чаго-небудзь, як можна меркаваць, абавязана назіранням чалавека за сваім меншым братам і адносінам чалавека да сабакі як прыручанага яшчэ з глыбокай старажытнасці і поўнасцю залежнага і падпарадкаванага чалавеку. Створаны выраз пра сабаку асацыятыўна звязаны з чалавекам: чалавек, які не мае сваёй хаты, падобны да сабакі.

Але калі чалавек мае хату, сваё месца жылля, то яно павінна адпавядаць яго прызначэнню, устаноўленым правілам і нормам арганізацыі жыцця. Таму ўсё, што не адпавядае выпрацаваным уяўленням аб хаце, тым устаноўленым правілам пражывання, падпадае пад асуджэнне, успрымаецца негатыўна.

Так, ФА *картачны домік* служыць вобразнаму абазначэнню ‘чаго-н. нетрывалага, ненадзейнага. Пра планы, разлікі, меркаванні і пад.’ [Л.-1, с. 386]. Выразнікам гэтага паслужыла, першае, памяншальная форма кампанента-назоўніка *домік*, які выклікае ўяўленне пра дзіцячыя цацкі ці забавы. Асаблівую ролю ў стварэнні вобраза ФА адыгрывае абранае азначэнне *картачны*, якое даводзіць аб нетрываласці «будынка», паколькі гэта імітацыя дома, бо ён пабудаваны з картаў, з якімі звязваецца гульня як тое дзеянне, якое вызначаецца паводле супрацьпастаўлення «рэальнае» – «нерэальнае», «сапраўднае» – «несапраўднае», альбо як таго выніку гульні ў карты, які можа быць розным, але і з’яўляецца няпэўным. У вобразе ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе планы, меркаванні чалавека да картачнага доміка, які лёгка рассыпаецца.

Па-свойму цікавая і назоўнікавая ФА *казённы дом* ‘турма’ [Л.-1, с. 386], якая называе тое месца, куды можа трапіць чалавек і якое не з’яўляецца сваім. Тут зноў важную ролю адыгрывае атрыбутыўны кампанент *казённы*, які не траціць поўнасцю свайго значэння

– ‘дзяржаўны’ і служыць кваліфікатарам ацэнкі паводле супрацьпастаўлення «свая» – «чужая» прастора.

А яшчэ гэта дыялектная ФА *сумаіэччый дом* ‘памяшканне, дзе вялікі шум, гвалт’ [Ю.-1977, с. 92], якая суадносіцца з архітэктурна-будаўнічым і антропнымі кодамі культуры. ФА ўключае ўстойлівае стэрэатыпнае ўяўленне аб доме, у якім сабраны псіхічна хворыя людзі, ці вар’яты. Вар’ят (руск. *сумасшедший*) можа выступаць сімвалам бурнага, безразважнага праяўлення сябе, неразумнасці, шалёнасці ўчынкаў, невымернай гучнасці гукавога выражэння сваіх эмоцый і пад. У аснове вобраза ФА ляжыць метафарычнае атаясамліванне вар’яцкага дома і празмернага шуму, гвалту ў памяшканні, што не адпавядаюць нормам (параўн. *Сыбярэуца твая ды мае, як справяць сумаіэччый дом, хоць вушы затыкай*). ФА выступае ў ролі эталоннага вызначэння няправільных паводзін людзей, якія сабраліся разам.

Групу ФА з кампанентам *хата* дапаўняе ідыёма (хата, хатка) *на курыных ножках /на курынай ножцы* ‘невялікая і звычайна старая’ [Л.-2, с. 107], дзе лексемы хата, хатка, хоць і з’яўляюцца словамі-суправаджальнікамі і не ўваходзяць у склад ФА, але без якіх ФА не ўжываецца. Вобраз ФА ўтрымлівае зааморфна-прасторавую метафару, выражаную формай меснага склону з прыназоўнікам *на* і заснаваную на сімваліцы ног як апоры, якая слабая (аб гэтым сігналізуе кампанент *ножкі*). У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе фундамент хаты курынымі ножкамі, дзе *курыныя* выступаюць сімвалам слабасці, ненадзейнасці і насмешкі. ФА выступае ў ролі эталона негатыўнай характарыстыкі і выражэння зняважлівых адносін да старога, невялікага будынка.

Паняцце дому як асновы жыцця, як сваёй прасторы метафарычна перанесена і звязваецца з галавой, разумовымі здольнасцямі як яшчэ адным важным паняццем у жыццядзейнасці чалавека. І тады пра разумнага кажуць з адабрэннем *не галава, а дом саветаў*, а ў адваротным выпадку – *не ўсе дома*. У аснове вобразаў ФА ляжыць метафара «галава – дом», дзе галава сімвалізуе ўнутраную прастору чалавека, яго інтэлектуальны свет, а дом, як у ФА *не ўсе дома*, – сям’ю, сваіх людзей. Наяўнасць усіх дома азначае парадак, правільнасць і ўладкаванасць сям’і, адпаведна і наяўнасць усіх элементаў унутранай прасторы чалавека сімвалізуе інтэлектуальны парадак, а адсутнасць парадку ў доме «пераносіцца» на «непаўна-

ту» разумовых здольнацей чалавека (параўн.: *без клёпкі ў галаве, клёпкі /клёпак не хапае /не стае <ў галаве> альбо не ў сваім розуме і пры сваім розуме*). ФА *не галава, а дом саветаў і не ўсе дома* выступаюць у ролі двух супрацьлеглых эталонаў: эталона вызначэння высокіх разумовых здольнасцей у першым выпадку і, наадварот, эталона вызначэння парушэнняў такіх у другім.

Такім чынам, вынікі праведзенага лінгвакультуралагічнага даследавання толькі адной групы ФА з кампанентам *хата /дом* у архітэктурна-будаўнічым кодзе культуры абгрунтоўваюць палажэнне аб іх адметнай культурнай функцыі – сімвалізаваць засваенне маральна-этычных прынцыпаў, поглядаў, правілаў.

У фразеалагізмах беларускай мовы, што канцэптуалізуюць абмежаваную прастору як адзін фрагмент фразеалагічнай карціны свету, вызначаецца своеасаблівы характар светаадчування і светаразумення беларусаў пра абмежаваную прастору хаты, дома як сваю і чужую, унутраную і знешнюю. ФА даносяць і дазваляюць асэнсаваць разнастайныя і значныя веды, тую культурную інфармацыю, што імпліцытна ці экспліцытна яны ўтрымліваюць, вызначыць уяўленні і вобразы беларускай этнасуольнасці, шляхі і сродкі выражэння фразеалагічнага канцэпту «абмежаванай прасторы», які выяўляе: 1) *паняццёвы* складнік – асноўны элемент канцэпту абмежаванай прасторы, якая найбольш рэпрэзентавана з дапамогай лексем *хата, дом* і валодае разнастайнасцю якасцей, функцый і характарыстык, з якіх асноўнымі з'яўляюцца сям'я, месца пражывання, свая тэрыторыя, свая ўнутраная прастора, у якой утульна, выгодна, у адрозненне ад чужой; неабходнасць месцажыхарства, прытрымлівання свайго, роднага, поглядаў, меркаванняў; важнасць месцаразмяшчэння і дабротнасці хаты для супольнасці з іншымі, для адкрытасці і гасціннасці і інш., 2) *вобразны* складнік – здольнасць найменняў *хата, дом* перадаваць характарыстыкі, 3) *каштоўнасны* складнік – станоўчая ацэнка хаты, дома як важнейшай, жыццёва неабходнай надзейнасці і асновы жыцця, свайго месца, сваёй тэрыторыі, свайго кола людзей, сваіх устаноў, нормаў і правілаў жыцця.

Крыніцы матэрыялу

- Л.-1, Л-2: Лепешаў І. Я., *Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т., [у:] І. Я. Лепешаў, Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. Т. 1: А-Л.672 с., т. 2, М-Я, 704 с.*
- М.-К.: Мяцельская Е.С., *Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі, Е. С. Мяцельская, Я. М. Камароўскі, Мінск: Выд. БДУ, 1972. 320 с.*
- Ю-1972: Юрчанка Г. Ф., *І коціцца і валицца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны), [у:] Г. Ф. Юрчанка, Навука і тэхніка, 1972, 288 с.*
- Ю-1974: Юрчанка Г. Ф., *І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны), [у:] Г. Ф. Юрчанка, Навука і тэхніка, 1974, 288 с.*
- Ю-1977: Юрчанка Г. Ф., *Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны), [у:] Г. Ф. Юрчанка, Навука і тэхніка, 1977, 272 с.*

Літаратура

- Ляшчынская В. А., *Дзверы – сімвальны кампанент фразеалагізмаў архітэктурна-дамаўладкавальнага кода культуры, [у:] В. А. Ляшчынская, Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць: зб. навук. артыкулаў: у 2 ч. Ч. 1, рэдкал.: А. М. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.], М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Гомель, 2015, 252 с., с. 194-202.*
- Ляшчынская В.А., *Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам сцяна ў беларускай і рускай мовах, [у:] В. А. Ляшчынская, Региональные аспекты современных историко-правовых, филолого-культурологических, психолого-педагогических, естественнонаучных и экономических исследований: сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 85-летию Брянского гос. ун-та им. И.Г. Петровского и 20-летию филиала ун-та в г. Новозыбкове; г. Новозыбков, Брянской обл., 15-16 октября 2015, Ч. 1, с. 185-194.*
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т., Т. 5. Кн. 2: У-Я, [Рэд. тома М. Р. Суднік], Мінск, Выд-ва Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1984. 608 с.*
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-і т., Т. 2: Г-К [Рэд. тома А. Я. Баханькоў], Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978, 768 с.*
- Валодзіна Т., *Дом, [у:] Т. Валодзіна, Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік, склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько, Мінск: Беларусь, 2011, 607 с., с. 155-156.*

- Байбурын А. К., *Жилище в обрядах и представлениях славян*, [у:] А. К. Байбурын, Л. Наука, 1983, 188 с.
- Сянкевіч Н. М., *Укладанне кароткага слоўніка на базе канкарданса беларускай мовы XIX ст.*, [у:] Н. М. Сянкевіч, *Беларуская лінгвістыка*, Мінск, Бел. навука, 2014. Вып. 73, с. 142-149.
- Слоўнік мовы Янкі Купалы. У 8 т., Т. 5: С-Я*, Склад. У. В. Анічэнка і інш.; рэдкал. В. А. Ляшчынская (гал. рэд) [і інш.]. Мінск, Бел. навука, 2002. 398 с.
- Слоўнік мовы Янкі Купалы. У 8 т., Т. 8. Кн. 2: С-Я (дадатак)*, Склад. У. В. Анічэнка і інш.; рэдкал. У. А. Бобрык (адказны рэд.) [і інш.]; Мін-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2012, 488 с.
- Большой фразеологический словарь русского языка*, Отв. ред. В. Н. Телия, 4-е изд. М. АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009, 784 с.

SUMMARY

Symbolism of Belarussian phraseological units with the component *хата*

The article presents linguistic and cultural analysis of Belarussian phraseological units with the component “*хата/дом*” (‘house/home’) and interprets the component in the framework of architectural and construction Belarussian cultural code. Used as an individual lexeme, the aforementioned component names one of the most important symbols in Belarussian worldview, which explains its role in creating phraseological units. In the structure of phraseological units the component-name of the symbol adds cultural semantics to these secondary language units, created on the imaginative basis and as a result of reinterpretation of the expressions with this word.

Keywords: cultural code, phraseological unit, component, *xara*, cultural information, evaluation, symbol, reference sample, stereotype.